

Хмари й Чорне море: міські тексти Івана Нечуя-Левицького та шкільна програма

АНАСТАСІЯ БІДОНЬКО

27 ТРАВНЯ 2025

Кожен, незалежно від віку, хто погляне зараз на список творів у шкільній програмі, знайде для себе нові імена і назви. Програму активно оновлюють і осучаснюють, та часом вона таки не встигає за інтересами молоді. Скажімо, у старших класах і досі переважна більшість текстів говорить про локус села та про персонажів-селян (чи — іноді — вихідців із сіл; пригадаймо бодай «Місто» Валер'яна Підмогильного, один із небагатьох міських текстів серед списку).

Тадеуш Маковський, «Містечко», 1926 рік

Чи означає це, що розмаїття української літератури зростає здебільшого саме на сільському ґрунті? Чи, можливо, такий підбір текстів свідомий? Аби не заблукати в судженнях і не потрапити в пастку зверхнього ставлення до села, мусимо глянути на історичні контексти. Перепис населення повідомляє, що станом на 2020 рік більшість українців заселяє саме міста й містечка; приблизне відсоткове співвідношення — 70 % містян і 30 % селян. Сучасна Україна насправді досить урбанізована, хоч шкільна програма цього й не віддзеркалює.

Однак так було не завжди. Колоніальне минуле спонукало до асиміляції, а найприродніше цей процес відбувався саме в містах. Тож осередками загроженої культури природно ставали села, які для колонізаторів мали статус провінції й не так привертали увагу пильного ока влади навіть у часи Валуєвського циркуляра й Емського указу.

Проблема міста

У XIX столітті цілий пласт українських культурних діячів черпав натхнення із сільських пейзажів і персональних історій, подекуди реалістичних, а подекуди — буколических та ідеалізованих. Власне, течія романтизму й запустила процес заглиблення в українське село, що, треба зауважити, уособлювало не так провінцію, як колиску української ідентичності. Тарас Шевченко, Іван Франко, Панас Мирний «ішли в народ» у власних текстах і знайомили з цим народом своїх міських сучасників.

Причини їхньої стратегії можна зрозуміти, однак час змінився, українська освіта стала доступна в усіх населених пунктах — то й фокус цих текстів сильно змістився. Через імперську і радянську політику тепер мусимо боротися з іншим стереотипом: українська культура — сільська культура. Природно, що, читаючи у школі тільки про українське село, ми не маємо нагоди побачити українське місто. Звісно, не можна ігнорувати тотальну русифікацію — чи, рідше, полонізацію — колонізованих міст, але брак урбаністичних текстів підштовхує до висновку, що української інтелігенції не існувало взагалі.

А проте були ж ті-таки письменники й громадські діячі, що підтримували українську культуру в кам'яних стінах міст. Говорячи про пригноблених селян, які всіляко опиралися панському гніту, ми, на жаль, досі часто оминаємо життя інтелігенції, яка вела дещо іншу боротьбу. Українські інтелігенти мали унікальний двоїстий досвід: часто будучи вихідцями з сіл, а отже — спостерігачами синтезу людини і природи, вони жили в урбанізованому просторі з цілковито іншими правилами й синтезами. І з цього досвіду деякі з них творили свіжі на той час теми й проблематики.

Село і місто Нечуя-Левицького

Яскравий приклад такої творчої дихотомії — доробок Івана Нечуя-Левицького, якого донедавна прозивали «автором одного твору». Неважко здогадатися, що йдеться про «Кайдашеву сім'ю». Певний час у шкільній програмі була також повість «Микола Джеря»; в обох текстах бачимо локус села, теми родини і станової нерівності. Однак тему родини знаходимо і в Ольги Кобилянської, і в Тараса Шевченка, і в Івана Франка; соціальна нерівність присутня і в Панаса Мирного, і в Івана Карпенка-Карого, і в Івана Котляревського. Безперечно, не можна знецінювати важливості «Кайдашевої сім'ї» — та майже злочин ототожнювати Нечуя-Левицького лише з цим текстом.

Іван Левицький — яскравий приклад української інтелігенції із сільським корінням. Народжений в родині прогресивного сільського священника на Черкащині, він, завдяки батькові, отримав якісну домашню освіту, яке поглибив у Київській духовній семінарії. Здобувши ступінь магістра, він відмовився від кар'єри духівника, натомість став учителем російської словесності — що іронічно, зважаючи на погляди Левицького щодо чистоти української мови. Сьогодні його назвали б пуристом. Про його біографію і творчість багато писали Сергій Єфремов й Іван Франко, а тут варто зазначити лише те, що період активної діяльності Івана Нечуя-Левицького припав на час утисків і заборон української культури. Не дивно, що частина творів спочатку виходила у Львові, де цензура не сягала таких масштабів, а в Києві їх перевидавали вже на початку ХХ століття, після послаблення законів про заборону української літератури.

Нечуй-Левицький почав публікуватися вже в зрілому віці. Надихаючись Тарасом Шевченком і Миколою Гоголем, він і сам почав із відтворення соціально-побутових картин на тлі українського села. «Дві московки», «Рибалка Панас Круть», «Причеп» — усе це було «на часі», написане в питомому для романтиків оформленні, при тому — з глибокими персонажами й неоднорідними конфліктами. Аж 1874 року з друку вийшли «Хмари» — повість про кілька поколінь київської інтелігенції. Напередодні якраз набрали сили й розмаху заборони друку «малоросійською», і загальний настрій «Хмар» відтворює напругу, навіть передчуття ще більшого тиску на будь-які зародки українства в культурних сферах міст. Тут Нечую-Левицькому, мабуть, знадобився чи не весь багаж власного досвіду — адже герої повісті також навчаються в духовній семінарії, а двоє з них — так само уродженці села й носії традиції (які носії — то інша історія). У цій повісті автор вдало показав ті маленькі штрихи, якими імперія запобігала розвитку (само)свідомості: від розселення студентів так, аби стиралася межа ідентичності, і до тиску соціуму, через який герої зовнішньо і внутрішньо емігрували від свого коріння, відмовлялися від покликання. Твір переповнений невизначеністю майбутнього, навіть його назва символізує сукупність неконкретних, неявних чинників, що закривають «сонце» українського просвітництва. Місто, оповите цим настроєм, тисне на персонажів, загрожує їм. Воно — частина системи, покликаної зупинити поступ, що контрастує з народом, утіленим тут якраз у селянах.

Віднедавна повість «Хмари» входить до позашкільної програми, що трохи тішить. Текст багаторівневий і, на відміну від «Кайдашевої сім'ї», доволі довгий, тож десятикласникам читати його необов'язково. Та крім «Хмар», у доробку Нечуя-Левицького є ще одна, пізніша урбаністична повість — «Над Чорним морем»; от її у шкільній програмі заледве чи згадують — а дарма. Сергій Єфремов бере її за точку відліку послаблення якості текстів письменника — ймовірно, через досить простий сюжет і відносно поверхневу подачу конфліктів. Однак цілком погоджуватися з такою думкою не можна.

Замальовки з інтелектуального життя

Повість «Над Чорним морем» знайомить читачів з українською інтелігенцією другої половини XIX століття — спочатку в Кишиневі (що в той час належав до Російської імперії), а тоді в мальовничій літній Одесі.

Тут уже маємо справу з міською молоддю Півдня, частково — грецького походження. Питання порушуються також інші: дві головні героїні впродовж сюжету дискутують щодо космополітизму й націоналізму, протиставлення чи поєднання цих світоглядних течій. Крім того, автор звертає увагу й на те, якими способами й діями персонажі втілюють свої погляди, як вірно їх дотримуються. Завдяки курортному тлу, що схиляє до ширості й легкості, Нечуй-Левицький збирає разом багато типів інтелігенції: від ширих ідейників до кар'єристів-пристосуванців — і їхніми голосами веде полеміку щодо важливих і дуже актуальних питань.

До прикладу, дві головні героїні діють і мислять надзвичайно прогресивно як на той час, а одна з них між заміжжям та освітою обирає друге, тож її наречений сам відмовляється від кар'єри заради стосунків. Так-так, це текст позаминулого століття, після якого до канону потрапить іще ціла низка творів, де роль жінки знову зведено до чогось середнього між берегинею та прислугою. А в Нечуя-Левицького обидві романтичні лінії просякнуті психологізмом і містять наскрізний світоглядний конфлікт. Фінал — чіткий і остаточний, наче вердикт — знижує градус напруги, а отже, робить текст доступнішим для сприйняття у школі.

У повісті «Над Чорним морем» місто вже не нависає клубами хмар над героями, віщуючи непевне майбутнє, а навпаки, звільняє дух і хвилями накочує на героїв нові почуття і враження. Сонячна Одеса різко контрастує з хмарним Києвом, навіть описи вуличних кафе і моди на Дерибасівській віддзеркалюють тепло, із яким автор ставиться до міста. Нечуй-Левицький відводить описам довкілля та подорожей персонажів надзвичайно багато місця. Зокрема, трамвайний маршрут до Аркадії існує досі — чи ж не ідеальна нагода для мандрівки класом? А Великий і Малий фонтани, приміром, чудово підійдуть для уроку на свіжому повітрі.

Сучасність повільно витісняє класичні методи освіти, й апелювати до самих текстів уже не так ефективно. Та й інформаційні довідки з переліком важливих дат із життя письменника більше не працюють. Цікаві особисті риси Нечуя-Левицького — на кшталт надмірної пунктуальності (тут до слова буде історія про те, як письменник на святкуванні ювілею власної творчості посеред застілля пішов спати, бо минула десята) чи категоричної відмови від алкоголю (тут натомість можна протиставити такий його вибір і поведінку героїв, адже в повістях «Бурлачка» й «Дві московки» п'ятики описані надзвичайно реалістично) — юнацтво однозначно запам'ятає краще, аніж роки життя 1938–1918 і список закладів, де письменник вчився і

викладав.

Так само тексти, де молодь відпочиває й полемізує, закохується і втрачає надію, емоційно ближчі учням за тексти, де покривджене селянство бореться проти панської сваволі. А твори — попри всю любов наших класиків до села як вмістилища культури, — де героями є українська міська інтелігенція, сьогодні будуть кращими світоглядними орієнтирами, аніж селянська родина Кайдашів, що свариться через висохлу грушу.

АНАСТАСІЯ БІДОНЬКО

27 ТРАВНЯ 2025

Warning: count(): Parameter must be an array or an object that implements Countable in **/home/kairosbo/verbum.com.ua/www/wp-includes/post-template.php** on line **284**